

BALÁZS IMRE JÓZSEF*

Felismert modellek, létrehozott modellek

Mikor 2013-ban Molnár Gusztáv és Méliusz József beszélgetőkönyvéről¹ írtam, a dialógusforma tétjeit több formában is érzékelttem, és igyekeztem ezeket kiemelni.² Egyrészt a generációs párbeszéd modelljének komolyan vett voltát jeleztem, két olyan nemzedék találkozásáról írva, amelyeket erős történelmi markerek (a „harmincas évek”, illetve a „hatvannyolcas” irányzatok) határoztak meg. Másrészt a kérdező szólam erőteljes jellegére mutattam rá, amely egyfajta analitikusi pozícióba helyezte a fiatalabb kérdezőt, olyan dialógushelyzetet teremtve, amely célirányosan halad a múlt feldolgozása, illetve a tényekkel, összefüggésekkel való szembesülés felé. Az artikulálás, az értelmezés szempontjából következőképpen mindkét félre jelentős szerep hárult, a kérdezői szólam olykor maga is esszévé, értekezéssé alakult.

Az *Alternatívák könyve* V. és VI. kötetében a szerepek felcserélődnek: itt leggyakrabban Molnár Gusztáv a faggatott fél, az interjúalany, az anketók résztvevője. Az első, műfaji kérdés tehát az, hogy milyenek ezek a könyvek beszélgetőkönyvként, mi itt a beszélgetésforma funkciója? Továbbá: másképpen működik-e Molnár Gusztáv interjúalanyként, mint kérdezőként?

A köteteket végigolvasva, összbenyomásként az fogalmazódik meg számomra, hogy a célirányosság ebben a két kötetben is meghatározó: Molnár Gusztáv pontosan tudja, miről szeretne beszélni, milyen cél felé halad. Ez precíz gondolkodói teljesítményt, tiszta gondolatmeneteket jelent egyfelől, másfelől az utólagos elrendezés és szelekció gesztusaiból is fakad. Molnár él a lehetőséggel, hogy lábjegyzetekkel, kötetvégi kommentárokkal lássa el a közölt dialógusokat. Ezekben újra és újra tisztázza a beszélgetések történeti kontextusát, az állítások összefüggéseit más írásokkal – adott esetben akár azt is, ha valamely interjúban megfogalmazódó prognózis utólag nem igazolódott.

Egy szellemi alakulástörténet rajzát kapjuk a kötetekben, számos korszakoló gesztussal: Molnár rendszeresen jelöl ki fordulópontokat saját életében és tájékozódásában: találkozások, utazások, olvasmányok, intézményesülési állomások tagolják a könyvből kirajzolódó történetet. Egyfajta egyéni biográfia ez természetesen,

* A szerző a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Irodalomtudományi Intézetének egyetemi docense. E-mail: imre.balazs@ubbcluj.ro

¹ Molnár Gusztáv: *Beszélgetések Méliusz Józseffel (1930–1939)*. Kolozsvár: Korunk-Komp-Press, 2012.

² Balázs Imre József: Többszörös időutazás. *Korunk*, 2013/2. 95–99.

de lényegesen több is annál, hiszen a társadalmi-történelmi-politikai összefüggések a legprivátabb történetrészletek közé is bekerülnek. A hangsúly mégiscsak a szerzőt foglalkoztató kérdéseken, eszméken, fogalmakon van: ebben a tekintetben is kijelölhető néhány állomás, néhány, történelmi tények által is befolyásolt forduló-pont. Ha elsősorban ezekre figyelünk a könyveket olvasva, akkor az *Alternatívák könyve* sorozat korábbi darabjainak kísérőszövegeiként is tekinthetünk ezekre az interjúkra. A beszélgetésforma lehetővé teszi, hogy különböző szempontok, különböző tájékozódások és tájékozottságok figyelembe vételével világítsa meg Molnár egyes írásainak fontosabb téziseit. Másrészt a szóbeliség dinamikája is fontossá válik: noha a megformáltság az orális esetben jellemzően esetlegesebb, spontánabb, köznapibb, ugyanakkor lehetőséget is ad arra, hogy az elvontabb tartalmak megvilágító erővel, konkrétumokkal teljenek fel. Ebben az értelemben tehát az *Alternatívák könyve* V. és VI. kötete nem csupán appendixe, hanem más regiszterben megformált adaptációja is a sorozat korábbi kötetének.

Ezen a ponton szükségét érzem egy szubjektív kitérőnek: saját pozíciómat a kötetek értelmezőjeként azzal világítanám meg, hogy olyan irodalomtörténészként olvastam ezeket, akit kiemelten foglalkoztat az 1968 körüli, illetve a hetvenes évek erdélyi irodalmi közege. 2022-ben egy olyan tematikus tanulmánykötet sajtó alá rendezésével foglalatostokodom többek között, amelyik az úgynevezett „harmadik Forrás-nemzedék” irodalmi teljesítményét tárgyalja: a korai Szöcs Gézáét, Markó Béláét, Balla Zsófiáét, Egyed Péterét, Bogdán Lászlóét, Mózes Attiláét, Zudor Jánosét, Ágoston Vilmosét, Palotás Dezsőét, Adonyi Nagy Máriaét, Darkó Istvánét, Boér Gézáét, Sütő Istvánét, Cselényi Béláét. Saját generációm számára, amelyik a felnőtté válás éveit a rendszerváltást követő dinamikus átalakulás közegében élte meg, evidencia volt a teoretikus nyelv, a teoretikus megközelítések elsődlegessége az irodalomtudományban. Meghatározó tanárokként Cs. Gyimesi Éva, Szilágyi N. Sándor, Horváth Andor nevét emelném ki a Bölcsészkar kilencvenes évekbeli oktatói közül, mindannyian fontos, visszatérő szereplői Molnár Gusztáv könyvének is. A kilencvenes évekből, a teoretikus paradigmákból visszafelé tekintve evidens volt, hogy a hetvenes évek pályakezdőinek elméleti tájékozódása, nemzetközi relevanciájú kutatásaik irányultsága fontos előzmény és támpont mindahhoz, ami a rendszerváltás után zajlott. Közben viszont maguk a művek háttérbe szorultak, nem váltak az aktuális kánonok részévé. A jelen-érzet hangsúlyosabbá válása és a tájékozódás kitágult dimenziói valamelyest elfedték a két évtizeddel korábbi előzményeket. Molnár Gusztáv *oral history*-projektjének részleteiről olvasva az *Alternatívák könyvében* felerősödik bennem a gyanú, hogy valami hasonló igény vezethette azokat a vállalkozásokat is, mint a Cs. Gyimesi Éva kezdeményezte *Vissza a Forrásokhoz* interjúsorozat, amelyben még diákként készítettünk interjúkat a szocreál/neoavangárd átmenetről a hatvanas évek pályakezdő íróival, vagy akár azt az újraolvasó sorozatot is, amelyben immár a Bölcsészkar tanáraként a hetvenes évek pályakezdőinek kötetének olvasását javasoltam hétről hétre

a diákoknak, és ebből a nyolc évig tartó projektből jön létre várhatóan az említett többszerzős, 2022-es tanulmánykötet. Ennek az érdeklődésnek a mélyére ásva alighanem két történelmi csomópont, 1968 és 1989 a legizgalmasabb és leginkább modellértékű saját nemzedékem számára. Valami hasonlóval találkozom Molnár Gusztáv könyvének korszakoló gesztusai között is – számára fiatal kutatóként az 1944–1948 közötti időszak tűnt paradigmaticus érvényűnek. És ezen a ponton rá is térek ennek az érdeklődési iránynak a rekonstrukciójára, hiszen Molnár egy olyan modellt és egy erre építhető cselekvésmintát vesz észre ennek az időszaknak a történetében, amely talán nem mindenki számára evidens.

Az utólagos, lábjegyzetbeli rekonstrukció szerint, írja Molnár Gusztáv, a következő stratégia vezette őt a hetvenes évek végén, a Méliusz Józseffel és másokkal folytatott beszélgetések tétjeit is beleértve: „Én a magam részéről egy egyértelműen politikai programban gondolkoztam, amelynek lényege az 1944 ősze és 1947 között még úgy-ahogy létezett pluralista politikai és kulturális nyilvánosság fokozatos gleichschaltolásának, a diktatúra fokozatos kiépülésének pontos feltérképezése volt, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy egy általános kelet-európai, pontosabban kelet-közép-európai és dél-európai (lengyel, magyar és olasz) politikai áttörés keretében, mintegy abba kapaszkodva, Erdélyben is meg lehessen teremteni a Ceaușescu-rendszerből kiábrándult kommunistáktól az egykori szociáldemokratákon keresztül a liberális demokrácia híveiig terjedő potenciális koalíciót, amely fordított irányban haladva, a merev kommunista struktúrák fokozatos fellazítását tűzte ki célul, de anélkül, hogy »a kapitalizmus« visszatérésében és az akkori Nyugat status quón alapuló struktúrákba való beépülésben reménykedett volna. (...) A »történelmi folytonosság újjáteremtése« mindenekelőtt az 1944–48 közötti korlátozott, de mégiscsak létező pluralizmus világával való találkozást jelentette számomra, de potenciálisan benne volt a harmincas évek második felében kialakulni látszó és az ideológiai-szervezeti-politikai sokféleséget egy közös nemzeti (-ki-sebbségi) elkötelezettséggel párosító helyzetnek mint követendő modellnek a víziója is.”³

Nem egyszerűen a történelmi múlt rekonstrukciójáról van szó tehát – bizonyos értelemben Molnár Gusztáv ekkori munkája a történészekre emlékeztet –, hanem történelmi modellek megértéséről, illetve megalkotásáról. Mint kiderül, hasonló logikát követ a szerző Anglia-könyvében is.⁴ Vagyis nem csupán az eszmék és az álláspontok artikulálása, hanem főként ezek strukturális összefüggései érdeklik a korabeli társadalmak szervezettségével, nyilvánosságával, szokásrendjeivel együtt. Ezeknek a tapasztalatoknak a birtokában kísérletezik újra és újra azzal, hogy stratégiai értelemben, aktívan avatkozzon bele a jelen és a közeljövő folyamataiba. Molnár stratégiáira jellemző, hogy mindig eleve intézményes keretté próbál

³ Molnár, 2019. 99–100.

⁴ Molnár Gusztáv: *Ó, Anglia, Anglia...* Bukarest: Kriterion, 1984.

tágítani mindent, amibe belefog – partnereket keresve, fórumokat (könyvsorozatokot, lapokat, szellemi műhelyeket) teremtve a gondolatok megformálódásához. Ebből a habitusból fakad, hogy az *Alternatívák könyvét* egyben az erdélyi szellemi élet legkonceptiózusabb intézményei közé tartozó *Echinox*, *Kriterion*, *Korunk*, *Limes-kör*, majd a *Provincia* történeteként is olvashatjuk, számos további magyarországi leágazással. Molnár egyéni teljesítményei döntő mértékben intézményes jellegűek is az elmúlt ötven évben, ami egyáltalán nem csökkenti individuális értéküket – éppen arról beszélek, hogy mennyire tudatos, az egyéni teljesítmények esélyét növelő stratégiákról van szó, hiszen mindannyiszor innovatív, mások által gyakran észre sem vett esélyek megragadását, esetenként amplifikálását figyelhetjük meg. Ahogy a könyv utolsó interjújában mondja, „Inkább tévedjek kreatívan, mint hogy konformista módon legyen igazam.”⁵ Az, hogy ezeknek az esélyeknek az utótörténete hogyan alakult, természetesen nagyobb történelmi-geopolitikai mozgásokon is múltott, a kísérletek nyomai mindenesetre fennmaradtak Molnár publikációiban, dokumentumértékű könyveiben.

Nevezzünk meg néhányat a felismert esélyek közül, amelyek a kötetekben is megjelennek. Az egyik az *Echinox* előtörténete: 1968-ban, az egyetemi diáklapok indításának decentralizációs szellemiségű pillanatában Molnár Gusztáv *Új Hajtás* címmel javasolja külön magyar lap indítását. A történet ismert, a tervezett szerkesztőség más tagjai, például Ágoston Vilmos is több helyen beszélt és írt erről az epizódról.⁶ Ennek az esélynek a próbára tétele nélkül nem lenne utólag tudásunk arról, hogy pontosan meddig is terjedt valójában a korszak engedékenysége, hogyan viszonyult a hatalmi szféra a nemzeti diverzitáshoz az egyetemi struktúrákon belül. Hogy a kezdeményezés nem volt teljesen esélytelen, azt az jelzi többek között, hogy maguk a román nyelvű *Echinox*ot kezdeményező diákok is külön, egy nyelvű lapok kiadása mellett érveltek, a rektorral nyíltan konfrontálódva – Molnár Gusztáv tehát ebben a történelmi pillanatban is partnereket talált a román közegben saját elképzelései érvényesítéséhez. A partnerek azonban – mint később még annyiszor – nem voltak igazi döntési-hatalmi pozícióban. Az *Echinox* utólag az erdélyi magyar szellemi élet számára is kulcsfontosságú háromnyelvű lappá vált, lényegében ellenzéki szellemiséggel, teoretikus igényességgel, de előtörténete pontosabban magyarázza azt is, hogy interkulturális jellege milyen határok között, milyen dinamikák hatására alakult.

Egy újabb konvergenciapillanat a *Szövegek és körülmények* című antológia⁷ megjelenése 1974-ben, Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor és Tamás Gáspár Miklós részvételével, Bretter György előszávvá. Az *Alternatívák könyve* egy csíkszeredai közönségtalálkozó megvilágító erejű

⁵ Molnár, 2000. 317.

⁶ Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*. Kolozsvár: Erdélyi Híradó, 1994.; Ágoston Vilmos: *Az érvelés ideje*. Budapest: Noran, 2000.

⁷ *Szövegek és körülmények*. Bukarest: Kriterion, 1974.

leiratát közli, amelyben pontosan kirajzolódnak Domokos Géza és Bretter György protektív gesztusai az antológiaszerzők felé, illetve az az igyekezetük, hogy valamiképpen elmagyarázzák a jelenlévő mintegy százfős közönségnek, hogy miért legitim és miért szükségszerű az a nyelv és az a megközelítésmód, amely az antológiaszerzőket jellemzi. A fiatal teoretikusok érezhetően nem „könnyítik” a dolgát az idősebb nemzedékhez tartozó mediátoroknak, elhangzik viszont Molnár Gusztávtól az a mondat, amely stratégiai színezetet ad a kötetbeli vállalkozásnak: „ne mondjunk le a saját kérdéseink átfogalmazásáról. Úgy, hogy azok kultúránkban egy sor más kérdéshez közvetlenebbül kapcsolódhassanak”.⁸ Világos tehát, hogy a teória politikai tétjeiről van szó, amelynek értelme, hogy aktív módon, elméleti analízisek, illetve az átfogalmazás során felnyíló lehetőségek megragadásáról lehessen szó. Ugyanebben a hozzászólásban az irodalom közvetítő lehetőségére is utalás történik – és éppen ez az a történet, amely a hetvenes évek pályakezdő költőinél, íróinál összhangba kerül a Bretter-féle programmal: Szöcs Géza, Egyed Péter, Cselényi Béla és mások magában az irodalom nyelvében is megjelenítik az egyre inkább politikussá váló teória tétjeit – a történet azonban a nyolcvanas évek során kényszerűen megszakad.

Molnár Gusztáv életútjában előrehaladva a Kriterion-szerkesztői munka következik, a nemzedéktársak köteteinek szerkesztése, ugyanakkor jól érzékelhetően ezzel összefüggésben érlelődik benne azoknak az életútinterjúknak a készítése, amelyek közül a Méliusz Józseffel folytatotról már esett szó – de hasonló beszélgetések készültek többek közt Kacsó Sándorral vagy Lakatos Istvánnal, ezeknek a részletei érzékeltetik az *Alternatívák* könyvében is, hogy miről volt itt szó valójában. Amint már utaltam erre, az 1944–1948 közötti időszak dinamikájának megértése, rekonstrukciója, szolidaritások építése indokolta ezt a sorozatot: látszólag történelmi projekt tehát, valójában viszont legalább ennyire a közeljövőre irányuló stratégia része. Ez a vállalkozás egy könyvsorozat formáját ölthette volna a legadekvátabb módon, a budapesti Magyarországtudató Intézet segítségével – ez azonban nem jöhetett létre akkor, amikor még sürgetően aktuális lett volna.

A következő állomás, a Limes-kör létrehozása is több egy formai-mediális váltásnál: a második nyilvánosság fontosságának felismeréséről szól egyrészt, másrészt ugyancsak a szolidaritásépítésről, a különböző tájékozódású felek közötti dialógusról, végső soron a tanulásról, információcseréről. Molnár sokszorosán értelmezi az *Alternatívák* könyvében a Limes helyzetét és lehetőségeit – ezekből az önértelmezésekből ismét a teória politikai tétjei válnak levezethetővé: ráadásul olyan, önmagukban látszólag apolitikus gesztusokat is politikaivá változtat a közeg, amelyek akár egy évtizeddel korábban is megengedettek lehettek volna még. Ebből tehát az is következik, hogy maga a Limes-történet is a történelmi kontextusával, a létrejöttének politikai modellé változtatásával együtt válik igazából

⁸ Molnár, 2019. 33.

érthetővé – a rendszerváltást valamilyen szinten előkészítő, hiszen a rendszerváltás utáni eszmeecserékhez modellt nyújtó, a folyamatok megértését lehetővé tevő projektummá.

A rendszerváltás környéki és azt követő évek már Magyarországon találják Molnár Gusztávot – ez a magyarországi kutatóintézetek, az MDF-beli politikai szerepvállalás, illetve a geopolitikai elemzések korszaka Molnár számára. Izgalmas, hogy itt látszik átbillenni érdeklődési körének egy fontos szála a román eszmetörténet és politikatörténet irányába – nyilván ennek is megvannak a bukaresti előzményei. Alighanem az ebben a közegeben való tájékozottság vezet egy újabb, utótörténete felől nézve „kreatív tévedés”-ként is minősíthető intézmény, a *Provincia* című lap és csoport megalapításához (2000–2002), amelynek azonban Magyarország és Románia EU-csatlakozása előtt aktív, politikaformáló, együttműködéseket generáló jellege volt. Egyértelmű, hogy ennek működési mintája ugyanúgy építhetett a Limes-tapasztalatra, mint a rendszerváltás utáni román értelmiségi-politikai életben meghatározó Társadalmi Párbeszéd Csoport előzményeire. A *Provincia*val kapcsolatos egyidejű és utólagos Molnár Gusztáv-megnyilatkozások rendkívül tanulságosak egy ma is gyakran használatos, és a két világháború közötti szellemi életben meghatározó fogalom, a transzilvanizmus kapcsán. Molnár egyértelműen kirajzolódó álláspontja, hogy reális, működőképes transzilvanizmus csakis az erdélyi történelmi nemzetek együttműködésével lehetséges: amennyiben nincs ilyen együttműködés, a transzilvanizmusnak nem lesz valódi tartalma sem. Az EU-csatlakozást megelőző időkben a transzilvanizmus stratégiai modellként történő működtetése természetesen a regionalizmusok koncepciójának komolyan vételére, illetve a román lakosság választási térképeinek hosszú távú elemzéseire épülhetett, és időlegesen izgalmas teoretikus és koncepcionális vitákra adott alkalmat. Végül soron az európai regionalitáskoncepciók kelet-közép-európai korlátozott érvényesülése, illetve a román politika fejleményei együttesen tették politikai értelemben folytathatatlanná a *Provincia*-projektet, újabb, stratégiaileg jól artikulált modellt teremtve ugyanakkor az utólagos elemzések számára.

Az *Alternatívák* könyve, mint már utaltam rá, egy korszakolt szellemi alakulástörténet pontos, igényes rajza, ugyanakkor appendix, magyarázó felület bizonyos, Molnár Gusztáv által az erdélyi köztudatba vitt fogalmak („kollíziós modell”, „devolúció” stb.) értelmezéséhez. Ezeknek a teljes körű számbavételére itt már nem nyílik lehetőségem. Ha viszont azokat a kontextusokat keresem, amelyek a szellemi alakulástörténet párhuzamai lehetnek, és amelyek a legrelevánsabban egészítik ki számomra a Molnár Gusztáv-könyvfolyamból kirajzolódó képet, akkor egyrészt Egyed Péter *Irodalmi rosta* című 2014-es könyvére⁹ gondolok, amely részben a Bretter-tanítványság, részben a Kriterion intézményi környezete szempontjából, de legfőképpen a szellemi tájékozódás teoretikus igényessége, „hatvannyolcas”

⁹ Egyed Péter: *Irodalmi rosta*. Kolozsvár: Polis, 2014.

utóregzései folytán találkozik Molnár tevékenységével. Ugyanakkor meg is teremti azokat az átjárási felületeket, amelyek a Molnáréval párhuzamos irodalmi karrierük felé vezetnek – amelyekkel Molnár Gusztáv azért foglalkozik bizonyára kevesebbet könyveiben, mert pályakezdése idején kifejezetten irodalomcentrikus közegről van szó, amelyben épp a társadalomtudományi analízis és a teoretikus igényesség, a reális történelmi modellek alkotása a legfontosabb hiánycikkek. A másik párhuzamos alakulástörténet Horváth Andor posztumusz, *Életeink* című kötetéből rajzolható ki,¹⁰ amelyik abban az értelemben is találkozik Molnár Gusztáv vállalkozásaival, hogy eleve plurális, többszereplős képződmény: beszélgetésekre épül, világban végbemenő folyamatokat elemez és prognosztizál, ugyanakkor személyes előtörténeteket, motivációkat is feltár, a Horváth Andorra jellemzően szemérmes módon. (Ennek a kulturális fejlődéstörténetnek másik fontos, alternatív perspektívából megmutató rajza Horváth Andor a magyar kultúráról románoknak írt könyve, a *Carte de vizită*,¹¹ amelyik a saját életutat lényegében a meghatározó olvasmányok sorozataként vezeti le.) Molnár Gusztáv könyvsorozata tehát korántsem magányos – illeszkedik azoknak a számvetéseknek a sorozatába, amelyeket nemzedéktársai létrehoztak az elmúlt évtizedben. Csak remélni lehet, hogy megszületnek azok a pillanatok, amikor éppen az általuk kidolgozott szellemi modellek bizonyulnak újra stratégiaileg aktivizálhatónak.

¹⁰ *Életeink. Horváth Andor-invokációk.* In: Bilibók Renáta – Bíró Annamária – Serestély Zalán (szerk.): Kolozsvár: Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020.

¹¹ Andor Horváth: *Carte de vizită în care autorul povestește cum a devenit maghiar.* Cluj: Idea, 2016.